

Orta Aziýada kimekleriň orta çykyşy we ýok boluşy

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Orta Aziýada kimekleriň orta çykyşy we ýok boluşy KIMEKLERİN
ORTA ASYA'DA ORTAYA ÇIKIŞI VE KAYBOLUŞU

Kaynaklarda ilk başlarda Yimek ve Yemek biçimleri ile karşımıza çıkan ve bir süre sonra daha yoğun bir biçimde Kimekler olarak anılan kavim, VII. yüzyılda İrtiş Nehri ile Altay dağları arasındaki sahada yaşıyor idi.

Kıpçaklar ile alakalandırılan bu boy hakkında bilgiler sunan Kaşgarlı Mahmud, Kıpçakların kendilerini farklı bir isim ile adlandırdıklarından bahsederek, Kıpçaklar ile Yimekleri farklı boylar olarak üstelemiştir.[1] Bunun haricinde, Kaşgarlı, Kıpçaklar ile yakın olarak görülen Yimek ve Başkurtların konuşmalarının birbirlerinininkine benzemediğinden bahseder. Kimeklerin konuştukları dil hakkında bir başka kayıt da İstahri'ye aittir. *İstahrî, Dokuz Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Oğuz ve Kimeklerin hepsinin ortak bir dil ile anlaştığından bahsetmektedir.*[2]

Kıpçaklara, özellikle VIII. yüzyıl ortalarına ait runik yazılarda rastlanmaktadır. Bu boyla ilgili önemli bilgiler ihtiva eden İbn Hurdazbih'in eserinde, Kıpçaklar, Kimeklerden ayrı bir kavim olarak gösterilmiştir. Yine Kıpçaklar, Hudûdü'l Âlem'de de, Kimeklerden ayrılmış bir halk olarak anılmaktadır. Vaktiyle, Kimek yerleşim sahasının batı taraflarında bulunan Kıpçaklar, Kimek idaresine bağlı bulunmuşlardı, kaynaklardaki ifadelerden bunların başlarına yönetici olacak reislerinin atanmasının Kimek Başbuğlarının eliyle olduğu anlaşılmaktadır.[3] Genellikle Kimek / Kimak biçiminde rastlanan budun adına ise özellikle IX. ve X. yüzyıllarda Arapça ve Farsça yazılmış tarih eserleri ile coğrafya kitaplarında rastlanmaktadır. İbn Hurdazbih'in kayıtları, Onların VIII. yüzyıldan itibaren bu bölgede tarihin işleyişine

yön veren dinamik kavimlerden biri olduğunu düşündürmektedir.[4]

VIII. yüzyıl ve IX. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan olaylar sırasında Kimekler, Orta İrtiş bölgesinden Cunar sahasına kadarki alana yerleşmiş olmalıdırlar. Zira bu tarihlerde Arap ve Fars yazarları bölgeye yaptıkları seyahatler dolayısıyla Kimeklerin adından sıklıkla söz ederler.

Artık Kartukların İslamiyet'i kabul ettikleri tarihlere gelindiğinde ise; Sir- i Derya'nın kuzey sahasında meskun olan Kangar-Peçenek kabilesi ile Karlukların arasında ve özellikle İrtiş nehri sahilllerinde yaşamlarını devam ettiriyorlardı. Bu tarihlerde de Kıpçaklar, Onların batı kolunu teşkil ediyorlardı.[5] IX. yüzyıl sonları ve X. yüzyıl başlarına gelindiği vakit kaynaklarda "Tutughı" şeklinde geçen bir yöneticiye bağılı olarak karşımıza çıkan Kimekler hakkında malumat veren Hudûdü'l Âlem'de bu sefer onların başındaki kimseye "Hakan" dendiği görülecektir.[6] X. yüzyıl ortalarına doğru da başlarında ki yönetici artık "Kağan" ünvanını kullanır olmuştu.[7] Yine Kimekler hakkında oldukça önemli haberlerin kaynağı olan Gerdizi, Kimek Melikinin "Yabgu" ünvanını taşıdığından bahseder.[8] İbn Fadlan ise "Oğuzlar, Dokuz Oğuzlar ve Kimekler Türk Kavimlerinin en güçlüleridir ve onların her birinin başında birer hükümdarı vardır"[9] demekle Kimeklerin zamanla güçlü bir boy haline geldiğini, başlarında bulunan reislerin de bu büyümeye bağılı olarak hiyerarşik rütbesi daha yüksek ünvanlar kullanmaya başladığını göstermektedir.

■ Kimek Kökenine Dair Efsane

Kimeklerin kökenlerine dair oldukça enteresan bilgileri edindiğimiz Gerdizi'de kayıtlı olan destansı habere göre; Tatarların reisinin ölümü üzerine geride kalan iki oğlundan büyük olanı idareyi ele alınca ağabeyini kıskanan Şad / Şed sevdiği köle kız ile birlikte büyük bir ırmağın kıyısına sığınmıştır.[10] Otu ve av hayvanları bol olan bu sahaya bir

müddet sonra Tatarlardan yedi kişi daha gelerek O'nun hizmetine girmiştir. Bu yeni gelenlerle beraber Kimek Birliği yedi boydan oluşan bir organizasyon haline gelecektir. Bu şekilde Kimek birliğinin yedi boyda oluştuğunu bildiren Gerdizi şu boy isimlerini verir: (iymy), (iymak), (ttar), (blândr), (khfcag), (ıngâz), (ij lad).[11]

Görüldüğü gibi bu isimlerden yalnızca Tatar ve Qifçhag isimleri açıktır. Ymak biçiminin Yimek/ Yemek olabilmesi muhtemeldir.[12] Blandr yazımını ise Barthold, Bayındır olarak okumak istemektedir. Golden bunun bir Oğuz boyu olan Bayındır ismi ile yakınlaştırılmasından kaçınır. Faruk Sümer'in görüşü de bu doğrultudadır.[13] Kumekov ise bunu hem Bayındır hem de Bayat-Bayırgu ile ilişkilendirmeye çalışmıştır. Hudûdü'l Âlem ve İdrisî'ye göre ise Kimek oluşumunun temelinde 12 tane kavim vardı. Hudûd'da verilen bilgiler Kağan ünvanını taşıyan Kimek reisine bağlı 11 boydan bahsetmektedir.[14] Bunlardan başka Kimek birliği içerisinde Kumanların da olduğu söylenir. IX. yüzyıl ve X. yüzyıla ait bazı yazılı kaynaklarda Kumanlar, Batı Kazakistan'da yaşayan Kıpçak ve Kimek birlikleri ile beraber anılmaktaydı.

■ Kimeklerin Kökenlerine Dair Görüşler

Kimeklerin, Moğol, Türk veya bölgeye değişik zamanlarda gelen diğer Orta Asya halklarının karışımından türemiş olduğu gibi görüşler öne sürülmüştür. Kimekler hakkında fikirlerini beyan eden bir çok alim, budun adından hareket ederek farklı çözüm önerileri sunmuştur.

Strabon, Ptolemaus, Plinus Secundus, Pompeus Mela gibi erken dönem kaynaklarında Batı Türkistan sahasında varlığından söz edilen kavimlerin birçoğu Türkler ile alakalandırılabilir. Bu bağlamda hareket eden Zeki Velidi Togan, adı geçen kaynaklardaki Camac isminin Kemak=Kimak olabileceğini belirtmiştir.[15] Josef Marquart, Kimekleri, Tatarların, Türkleşmiş bir topluluğu olarak görme eğilimindedir.[16] Kimek topluluğunun Kıpçak ve Emek uruğlarından meydana geldiğini, İki Emek den hareketle Kimek

Budun adına ulaşılabileceğini bildiren Marquart'ın bu tezi Barthold tarafından destek görmemektedir.[17] Omeljan Pritsak, Kimeklerin, Çin kaynaklarında K'u-mo Hsi denilen bir Sien-pi topluluğundan türediğini belirtir. Pritsak, Altayca Quamagh'dan hareketle bir Kimek biçimini yakalamaya çalışmıştır. [18] Birûni'nin kullanmış olduğu Kümek tabiri meseleyi daha karışık bir hale getirmeye yetmiştir. Bu yeni söyleyiş biçimi karşısında Golden, Orta Kıpçakçada ü>i geçişinin ya da i>ü kaymasının çok nadir biçimde görülebileceği izahını yapmaktadır. Kazak tarihçi Bulat Kumekov ise Çin kaynaklarında geçen Yen-mo, İ yen-mo'dan yemek sonucuna varılabileceği kanaatindedir. [19] Yemek adını Çin kaynaklarında VII. yüzyılda Batı Türk yurdunda cereyan eden olaylarla ilgili olarak anılan 'İyenmo' kavim adı ile alakalandırmak istemiştir. Söz konusu topluluk Kuzeybatı Moğolistan'ın Kobdo bölgesinde VIII. yüzyılda yaşamıştır. VII. yüzyıl ortalarında Kuzey Altay Dağlarına ve İrtiş taraflarına göç eden kavmin güçlenmesi, Batı Göktürk Devletinin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra olmuştur. Ahizjanov, Kimeklerin VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyıl başlarında safhalar halinde batıya doğru göç etmeye başladığını tahmin etmektedir. Uygur Devletinin çöküşü ile hemen hemen aynı devirlerde baş gösteren salgın hastalık ve kuraklıkların Onları Batıya yöneltmiş olabileceği düşüncesindedir. Toru Senga, Yen-mo'nun Kimek ile özdeşleştirilmesini kabul etmekle birlikte bunları Kemçik Nehrinin güneyinde Kobdo'ya doğru bir bölgeye yerleştirmektedir.

■ Kimek Yurdu

Kavmin asıl yurdu, Yukarı İrtiş boyları ile bu bölgeyi çevreleyen araziye içeriyordu. IX. ve X. yüzyıllarda göçer hayatlarını devam ettiren Kimeklerin Yemekkiye, Ymekkiye olarak anılan bir başşehirlerinin olduğu söylenmektedir.

VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güney istikametinde ilerleyen Kimekler, Karlukların topraklarına doğru yayılmaya

başlamışlardı.[20] X. yüzyılın başlarında, bazı Kimek toplulukları, güneydoğuya Yedisu bölgesine doğru geçerek Tokuz Oğuzlar ile komşu olmuşlardı. X. yüzyıl başlarında Oğuz ve Kıpçaklar ile birlikte gördüğümüz Kimekler, Aral ve Hazar Denizi civarında bulunmuşlardır. İstahrî'nin bilgilerine bakılacak olursa Kimekler Aral Denizi'nin kuzey ve kuzey batı bölgelerinde meskun idiler. Arap coğrafyacı Mes'ûdî, Emba ve Yayık Nehirleri arasındaki bölgeyi Kimek gruplarının göç sahası olarak göstermektedir. Yine Onların Yayık civarına doğru göç ettikleri hususunda Hudud'ül Alemde'de bazı kayıtlar mevcuttur. X. yüzyılın ikinci yarısına gelindiği vakit, Makdisî gibi bazı Arap yazarlar, Kimek ve Kıpçak kavimlerinden bir kısmının Müslümanların iskan ettikleri, Türkistan sahasına yakın bölgelere geldiklerini kaydetmişlerdir.

■ Kimek Etnik Adının Kayboluşu

Kimekler, X. yüzyıl sonları ve XI. yüzyıl başlarında iyice zayıflamış, içeride güçlenen Kıpçakların hareketleri, dışarıda ise X. yüzyıl başlarında vuku bulan Orta Asya göçleri sebebiyle, gittikçe zor anlar yaşamaya başlamışlardır. 916 yılında Çin'in kuzeyinde Lia'o Devleti kurulunca, kuzeybatı Çin yani Ordos'daki Kunlar, Tarbagatay havalisine gelerek Kimekleri batıya doğru itmişlerdi. XI. yüzyıla gelindiği vakit, Kimek adı zikredilmez olmuş, Kıpçaklar daha güçlü bir kavim olarak adlarından söz ettirmeye başlamışlardı.[21] Söz konusu tarihlerde Oğuz arazilerini ele geçiren Kıpçaklar, Kimekleri itaat altına almışlardır. Bir kısım Kimek toplulukları İrtiş boylarında kalırken, bir kısmı da Kıpçaklar ile birlikte Güney Rus steplerine doğru gitmişlerdi. Kimeklerin yaşadığı bu serüven, Batı Asya Bozkırlarında yaşayan ve Karadeniz'in kuzey yolunu tutan bozkırlı kavimlerin hemen hepsi için yaşanılması mümkün bir hadise idi. Burada ki kavimlerin bazılarının yıldızları parlayarak bir üst kimlik oluşturacak hale gelmesi, daha sonra bu nüfuzlarının azalması ve isimlerinin buna bağlı olarak daha az zikredilmeye başlaması olağan bir gelişme olarak kabul edilegelmiştir.

Vakti ile Kıpçakların adı Kimek üst kimliği altında anılır iken kısa bir süre sonra Kıpçak ismi Batı'da Tuna'ya kadar bütün bozkırı kaplayacaktı. Bu tarihlerden sonra Asya içlerinde kalan Kimekler, askeri becerileri ile Harzemşahlar ve bölgedeki diğer devletlerin hizmetlerinde bulunmuşlardır.[22] XI. yüzyılda Kimeklerden köle olarak alınan bazı kimselerin Bağdat Halifesi'nin hizmetine verildiği bilinmektedir. [23] Yine Gazneli Mahmud'un nedimi olan Ayaz da Kimek kavminden ileri gelen bir kimse idi.[24] XII. yüzyıla gelindiği vakit Kıpçak ve Kimekler ile akraba oldukları kabul edilen Kanlılar, ortaya çıkarak zamanla yükselmişlerdir. Kimekler daha sonraları, Karaçay, Malkar, Kumuk, Kırım ve Kazan Türklerinin oluşumlarına etnik katkıda bulunarak tarihi ödevlerini tamamlamışlardır.

■ Kimeklerde Sosyal, İktisadi Hayat ve Dini İnançlar

IX. ve X. yüzyıllarda İrtiş boylarında karşımıza çıkan Kimeklerin, gündelik yaşayışlarına dair bilgileri, bölgeye sıklıkla seyahatlerde bulunan, Arap ve Fars yazarların eserlerinde bulabilmek mümkündür.

Kimekler'de de söz konusu çağlarda, bozkır yaşantısına bağlı olarak göçer yaşam tarzı devam ettirilmekteydi, bununla birlikte, onların bir kısmı yerleşik yaşam tarzını da benimsemişlerdi. Kaynaklarda adı geçen, Kmekiyye, Ymekiyye kalpgahından başka, İdrisi, Kimek hakiminin on altı şehrinin varlığından bahseder. İdrisi'nin kayıtlarına göre, bunlardan bazıları, Astûr, Nec'a, Bûrâğı, Sisiyen, Manan, Mestnâ, Bencar, Zehlan ve Hanaviş şehirleridir.[25] Kimek şehirleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren İdrisi, özellikle Hakanın oturduğu başkent'in zenginliğinden ve halkın saadetinden bahsetmekte, hakanın sarayları, yüksek binaları ve güzel gezinti yerlerinin olduğundan söz etmektedir.[26]

Hayvancılık ve ticaret hayatının oldukça canlı olduğu Kimek topraklarında koyun yetiştiriciliği önemli bir husus idi. Bunun haricinde Asya Bozkırlarında hareket kolaylığını getiren en önemli varlıkları olan atları da çok kıymetliydi. Kumekov,

Kimeklerin iktisadi hayatlarına dair verdiği bilgilerde Onların iki cins atlarının olduğunu söz etmektedir.[27] Kaynaklardaki ifadelerden ilgi çeken bir husus da Kimek yurdunda devenin bulunamayacağı olsa bile hemen öleceği hususundaki görüş birliğidir. Gerdizî ve Avfi'nin vermiş olduğu bilgilere göre, bu iklimde devenin yetişmesi mümkün değildi.[28]

Canlı bir ticaret hayatının olduğu Kimek yurdunda, özellikle kürk ticareti ön plandaydı. Kuzeydeki yerleşime kapalı sahalarda bolca bulunan tilki, sincap, pars, kunduz gibi av hayvanlarının kürkleri ticaret emtialarının başında geliyordu. Kimeklerin ticaret hayatına dair enteresan bilgiler sunan Avfi'nin şu kayıtları oldukça ilgi çekicidir: “..ve sağ taraflarında Kimak kavmi vardı bunlar da üç kabiledir tüccarlar bunların memleketlerine mal götürdükleri zaman dil ile pazarlık etmezler tüccarlar ile söyleşmezler aksine alışverişleri fiilendir (sessiz değişimdir) tüccarlar mallarını getirip bir yerde koyarlar yanından çekilirler onlarda gelirler malın pahasını yanına koyarlar ve giderler. Tüccarlar mallarının yanlarına dönerler, onların koydukları pahayı beğenirlerse alırlar. Malı orada bırakır, giderler ve eğer bıraktıkları pahayı beğenmezlerse almazlar. Malı da pahasını da yerinde koyup gine yanından çekilirler, onlarda yine gelip görürler ki koydukları pahayı almamışlar ona bir miktar paha dahi ilave ederler, yine dönerler. Nihayet iki taraftan rıza hasıl olur. Pazar ederler...”

Kimek inançları arasında İrtiş Irmağının onlar için oldukça kutsal bir yeri vardı, bu Irmağın kutsiyeti Eski Türk inanç sisteminde büyük yere sahip olan Yer sublar inanışı ve Kimeklerin ortaya çıkış efsaneleri ile ilgili olmalıdır.[29] İrtiş Irmağı kenarına gelen Şed'in başından geçen olaylar anlatılırken, Kimekler için Onlar bu suyu ulularlar bu suya taparlar denmektedir.[30] Bundan başka, Avfi, Câmi' el-Hikâyât adlı eserinde Kimeklerden ateşe ve suya tapan kafirler olarak bahsetmekte ve onların yılda bir gün oruç tuttuklarını, ölülerini ise yaktıklarını bildirmektedir.[31]

Umut ÜREN,

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi
Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

Kaynak: Tarih Okulu Ocak-Nisan 2010 Sayı VI, 63-71.

■ BİBLİYOGRAFYA

- ◆ Andr s Rona-Tas, Hungarians and Europe in The Early Middle Ages (1999).
- ◆ Artamanov, M.I., Hazar Tarihi- Türkler, Yahudiler, Ruslar,  ev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- ◆ Asimov M.S., Bosworth C.E., History Of Civilizations of Central Asia,
- ◆ Barthold V., Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprman, TTK, Ankara 2004.
- ◆ Barthold W., Türk- Moğol Ulusları Tarihi, TTK, Ankara 2006.
- ◆ Christian David, A History of Russia, Central Asia and Mongolia, 1, 1998.
- ◆ Devin DeWeese, Islamization and native religion in the Golden Horde, Penn State Press, 1994.
- ◆ Golden Peter, "Kimek ve Yemekler" Türkler Ansiklopedisi,
- ◆ İnan Abdülkadir, Makaleler ve İncelemeler-II, TTK, Ankara 1998. Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli K lt r ,  t ken Yayınevi İstanbul 2005. K pr l  M.F., Early Mystics in Turkish Literature, Leiser G.-Dankoff R., 2006.
- ◆ Kumekov Bulat, "Kimekler," Türkler Ansiklopedisi,
- ◆ Mair Victor H., Contact and Exchange in the Ancient World, 2006.
- ◆ Sinor Denis, Early Inner Asia, Cambridge, 1990.
- ◆ Sümer Faruk, Eski Türklerde Şehircilik, TTK, Ankara 1994.
- ◆ Sümer Faruk, "Kimek," D A.
- ◆ Şeşen Ramazan, İslam Coğrafiyacılara Türkler ve Türk  lkeleri, TTK , Ankara 2001.
- ◆ Togan Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi 3. baskı, İstanbul 1981

■ Dipnotlar:

- [1] M.F. Köprülü, *Early Mystics in Turkish Literature*, tra. G. Leiser- R. Dankoff, 2006 s. 155: “Yemek, Türklerin bir boyudur, biz bunları Kıpçak olarak görürüz, fakat Kıpçak Türkleri kendilerini farklı bir kısım olarak sayarlar.”
- [2] Victor H. Mair, “Contact and Exchange in the Ancient World” (2006), Peter B. Golden, “Some Thoughts on the Origins of the Turks and Shaping of the Turkic Peoples,” s. 146.
- [3] “Kıpçaklar Kimeklerden daha korkaktırlar, başkanları Kimekler adına tayin olunur...” Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara 2001, s. 68.
- [4] İbn Hurdazbih Onları Dokuz Oğuzların soluna yerleştirerek, Karluk, Oğuz, Çakır, Peçenek, Türgiş, Azkiş, Kıpçak ve Kırgızı içeren bir Türk topluluğu olarak görür. Peter Golden, “ Kimek ve Yemekler” *Türkler*, II, s. 757. Ayrıca; yine İbn Hurdazbih ve *Hudud*’daki kayıtlar paralelinde Kıpçakların, Kimek konfederasyonu içerisinde bulunduklarına dair bkz: Denis Sinor, “Early Inner Asia”, Cambridge 1990, s. 278.
- [5] M.I. Artamanov, *Hazar Tarihi-Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 316.
- [6] IX. ve X. yüzyıl Müslüman eserlerinde “tutugh” totog > Çince Tu-tu, Orta Çin Tou-tok, askeri yöneticidir.” Alıntı; Golden, a.g.m., s.758
- [7] David Christian, “A History of Russia, Central Asia and Mongolia,” vol. 1, (1998), s. 354.
- [8] Faruk Sümer, “Kimek” *DİA*, s. 25.
- [9] Bulat Kumekov, “Kimekler” *Türkler*, II, çev. D. Moldabayeva, s.768.
- [10] A. De Weese Devin, “Islamization and native religion in the Golden Horde,” *Baba Tükles and conversion to Islam in historical and epic tradition*, (1994, Penn State Press), s. 494.
- [11] Röna-Tas Andrâs, “Hungarians and Europe in The Early Middle Ages,” 1999, s. 234.
- [12] Golden, bu ismin İmek’i temsil etmesinin mümkün olabileceğini söyler. Ayrıca eğer bozulmamış hali bu ise, bunun Eymak, Öymak, Üymak haliyle okunması da mümkündür.

- [13] Golden, a.g.m., s. 758.
- [14] Sümer, a.g.m., s. 25. Ayrıca Hudud'ül Alem'deki Kimek ülkesini tarifinde bahsedilen on bir valinin hakimiyetlerinin, miras yoluyla oğullarına geçtiği kaydedilmiştir. Şeşen, a.g.e., s. 67.
- [15] Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 41. Ayrıca; Togan, a.g.e., s. 159, Camacae=Kimak.
- [16] Golden, a.g.m., s. 759.
- [17] Vasili V. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Yay. Haz. İsmail Aka-Kazım Yaşar Koprman, Ankara 2004, s. 93.
- [18] Mair, a.g.e., s.149.
- [19] Kumekov, a.g.m., s. 767.
- [20] M.S. Asimov-C.E. Bosworth, History Of Civilizations of Central Asia, Delhi 1999, s. 64.
- [21] Sümer, Eski Türklerde Şehircilik, TTK, Ankara 1994, s. 54.
- [22] İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İstanbul 2005, s. 371.
- [23] Togan, a.g.e., s. 162.
- [24] Togan, a.g.e., s.162.
- [25] Şeşen, a.g.e., s.108.
- [26] Şeşen, a.g.e., s.109.
- [27] Kumekov, a.g.m., s. 774.
- [28] Şeşen, a.g.e., s. 75 (Gerdizi), s. 93 (Avfi).
- [29] Türk Mitolojisinde "Yer-sub Tanrıları" için bkz: Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm- Materyaller ve Araştırmalar, TTK, 5. Baskı, Ankara 2000, s. 48.
- [30] Abdülkadir İnan, Makaleler ve İncelemeler, II, Ankara 1998, s. 491.
- [31] Şeşen, a.g.e., s. 93. Taryhy makalalar